

Критика та бібліографія

Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.): монографія / Л. Л. Бабенко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.

Вітчизняна історіографія проблеми державно-церковних відносин поповнилася новим науковим виданням – монографією полтавської дослідниці Людмили Бабенко, котра побачила світ у 2014 році. Обрана тема є актуальною у світлі історичних уроків і негативних наслідків радянської практики порушення права свободи совісті, переслідувань із класових позицій за релігійні переконання.

Фундаментальні проблеми історії релігії на вітчизняному просторі й впливу релігійного чинника на суспільно-політичні процеси вже порушувалися у працях українських і зарубіжних істориків, філософів та релігієзнавців. Дослідниця належним чином проаналізувала й оцінила їх внесок у вивчення різноманітних аспектів політики більшовицької влади. Аналіз здобутків історіографії є ґрунтовним, всебічним і науково виваженим. Погоджуємося з висновком авторки про те, що досі все ж не було праці, яка розглядала б державно-церковні відносини в розрізі від загального до окремого механізму впливу на православну церкву одного із найбільш дієвих складників партійно-державної системи. У рецензованій монографії авторка зосередила увагу на ролі органів державної безпеки (ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ) у виробленні та реалізації антирелігійної політики в УСРР–УРСР. Домінантою в книзі є акцент на комплексі спеціальних оперативно-агентурних, інформаційно-аналітичних, репресивних технологій, застосованих щодо православної церкви в окреслений період. Привертає увагу виважений підхід Л. Бабенко до оцінки питомої ваги органів держбезпеки в партійно-державній системі на різних етапах досліджуваного періоду. Зокрема йдеться про об'єктивні та суб'єктивні чинники, які зумовлювали рефлексогенну активність тих чи тих пріоритетів або технологій у боротьбі з православною церквою з боку органів держбезпеки в центрі й на місцях. Авторка відійшла від традиційного в цьому контексті зосередження уваги винятково на репресивному аспекті діяльності органів держбезпеки. У зв'язку з цим логіка постановки проблеми вмотивовує й вибір хронологічних меж, де дослідження

набуває завершеного вигляду. В цьому полягає новизна предмета дослідження і методів його розкриття.

Ознайомлення з монографією дає змогу зробити висновок, що її джерельна база є достатньо репрезентативною. Окрім фондів вітчизняних архівів, у монографії використано матеріали центральних російських архівів, у яких сконцентровано документи центральних партійних і державних органів. Вони дозволяють аргументувати основні положення дослідження, відкривають маловідомі або невідомі факти про формування ідеологічних засад силових моделей державно-церковних відносин. Особливо наголошуємо на значенні використаних матеріалів Галузевого державного архіву СБУ в м. Києві, що й дало можливість дослідниці зреалізувати предмет вивчення та забезпечити аргументоване розкриття сутності оперативно-агентурних та інших технологій щодо православного духовенства й віруючих. Це, передусім, нормативно-розпорядчі документи керівного апарату спецслужб СРСР та УСРР–УРСР, справи оперативного обліку, матеріали колекції друкованих документів тощо. Всього в дослідженні використано понад 600 архівних справ із 84 фондів 6 центральних і 18 обласних архівів.

Структура рецензованої монографії та її обсяг є об'ємними й складаються з 4 розділів, 11 підрозділів. Л. Бабенко виважено підійшла до компонування головних складників теми дослідження. Послідовно й аргументовано авторка підводить читача до усвідомлення логіки інтегрування до більшовицької антирелігійної політики апарату насильства з функціями таємної поліції для подолання впливу релігії на суспільство. Перший розділ згідно з вимогами до наукових монографій присвячено аналізу стану розроблення проблеми в історіографії, її джерельної бази. Авторкою чітко окреслені методологічні засади предмета дослідження. Хоч і побіжно, Л. Бабенко звертає увагу на еволюцію головних понять категоріального апарату опублікованої, праці таких, як «державна безпека», «репресії» тощо.

У другому розділі йдеться про ідеологічні та організаційні засади діяльності органів держбезпеки на «релігійному фронті». Головним стрижнем аналізу є обґрунтування теоретиками більшовизму класової природи релігії й церкви та застосування насильства як інструменту влади у боротьбі з впливом православної церкви. Авторка переконливо показує причини коливання тактики ВУЧК–ГПУ від прямого терору щодо духовенства і вірян у перші роки радянської влади до «лавірування» у боротьбі з церквою, про яке говорив Ф. Дзержинський у 1920 році. У другому підрозділі подана характеристика власне апарату насильства – органів держбезпеки в цілому, спеціальних підрозділів, які займалися виключно питаннями розроблення тактики боротьби з православною церквою. Через короткі сюжети про Є. Тучкова і Г. Карпова Л. Бабенко спробувала показати принципи роботи державних органів, що спеціалізувалися на «церковній лінії», та особливості формування її кадрового забезпечення. Хоча доцільно було б розширити персоніфікацію процесу антирелігійної боротьби, показати внесок й інших функціонерів у справу впокорення духовенства й вірян.

У третьому розділі монографії, на наш погляд, розкрито ключові питання предмета дослідження. Ознайомившись із його змістом, стає зрозумілим, у який спосіб центральний і місцеві апарати органів держбезпеки позбавляли православну церкву перспективи існування у радянському суспільстві. Зокрема,

на тлі вакханалії кампанії вилучення церковних цінностей у 1922 – 1923 роках руками спецслужб не тільки руйнувалися економічні підвалини діяльності церкви і релігійних громад, але й була розгорнута нищівна критика та дискредитація православної церкви і патріарха Тихона, на ґрунті ставлення до кампанії вилучення спровоковано розкол та спекуляцію на темі лояльності обновленців до радянської влади. У наступних підрозділах проаналізовано найважливіші та резонансні кампанії в боротьбі проти церкви, результати яких безпосередньо залежали від оперативної майстерності спецслужб – посилення суперечностей та інтриг між ієрархами, маніпулювання їх владними амбіціями, сприяння утворенню нових релігійних течій і поглиблення розколу, підкуп, залякування, підштовхування священників до зречення сану тощо. Погоджуємося з твердженням авторки про те, що ефективно задіяти такий складний механізм протидії стало можливим лише завдяки координуючій ролі правлячої більшовицької партії, яка стала тоді центром вироблення стратегії й прийняття рішень щодо антирелігійної політики.

Значний інтерес викликає четвертий розділ монографії «Взаємодія органів державної безпеки та Руської православної церкви в контексті зміни ставлення вищого партійно-державного керівництва до Української греко-католицької церкви». Проблема висвітлена здебільшого на матеріалах оперативного обліку, які склалися з особливо таємних документів – інформаційних зведень, донесень таємних агентів, аналітичних довідок, наказів, затверджених до виконання планів щодо конкретних операцій тощо. Ці документи показують справжню роль окремих ієрархів, зокрема, «ініціативної групи» з так званого возз'єднання УГКЦ із РПЦ. Разом із тим, зауважимо, що більш рельєфно все ж виступає роль спецслужб, ніж власне православної церкви.

У підсумку зазначимо, що монографія Л. Бабенко належить до нових перспективних напрямів історичних досліджень. Як наукове видання, ця праця, безперечно, викличе зацікавленість студентів, аспірантів, істориків і релігієзнавців, сприятиме осмисленню уроків радянського минулого та подолання його спадку в духовній сфері.

О. П. Тригуб

* * *